

ANGST VOOR VREEMDEN EN HET VREEMDE

A single man

Inleiding door Willem Heuves

7 en 14 december 2011

In 1841 eiste Samuel Morse, de uitvinder van de telegraaf en de morsecode, een totale immigratiestop op katholieken. Het Rooms-katholicisme was niet alleen een religie, maar ook – of juist – een politieke ideologie die erop uit was op slinkse wijze mensen te onderwerpen aan Rome en Amerika in zijn greep te krijgen. In de krant van zijn broer schreef hij, dat het papisme onder de dekmantel van religie een doortrap en despotisch politiek systeem is van het donkerste soort. Deze anecdote opgetekend door essayist Hans Goslinga, zet het huidige anti-islam standpunt van een aantal politieke bewegingen in een hilarisch daglicht. De oproep van Morse speelt zich af tegen de achtergrond van een golf van straatarme immigranten uit het katholieke Ierland, die vaak onder erbarmelijke omstandigheden de oversteek naar Amerika aandurfd. Het illustreert ook dat de angst voor het vreemde en de angst voor vreemden niet alleen een thema is van deze tijd. Veel samenlevingen kennen de goedaardige en kwaadaardige varianten van dit verschijnsel.

Angst voor het onbekende is een heel menselijke eigenschap, die door sommige denkers direct in verband wordt gebracht met de evolutietheorie. In de oudheid toen de mensheid nog vooral jagers waren is de angst voor het onbekende een realistische reactie op onbekend terrein: de angst voor het vreemde is een overlevingsstrategie. Weer anderen brengen de angst voor het onbekende in verband met het ontstaan van religie. Wat we niet kennen of begrijpen schrijven we toe aan een god, die we dan vervolgens gunstig kunnen stemmen om het gevaar af te weren. De meeste filosofen zien de angst voor het vreemde en het onbekende als een uiting van een fundamentele angst, namelijk de angst voor de dood: de grote onbekende, waarmee de meeste filosofen ook snel zijn uitgepraat, want er valt weinig te zeggen over iets dat we niet kunnen weten. Freud voegde daar aan toe, dat de eigen dood ook onvoorstelbaar is en om die reden in ons onbewuste eigenlijk niet bestaat. Collega Ladan heeft er boeiend over geschreven.

Ik wil vanavond iets dichterbij huis blijven of in elk geval beginnen. De angst voor het vreemde of onbekende is een dagelijkse emotie van alle mensen. Ook bij kleine en heel kleine kinderen is angst voor het onbekende een normale zaak. Misschien kent u die experimenten wel (visual cliff), waarin heel jonge peuters op een oppervlakte met dambordmotief over een glazen plaat moeten kruipen waar het dambordmotief doorloopt op een lager niveau. Alle peuters deinzen er voor terug. Zij hebben de geruststellende aanmoediging van moeder en/of vader nodig om de kruipexpeditie over de afgrond aan te durven. De observatiestudies naar 'social referencing' laten zien, dat vooral veilig gehechte kinderen in staat blijken hun angst te overwinnen. En wat dacht u van sinterklaas en zwarte piet, of nog zo'n universele angstaanjager de kinderlokker. Onderzoekers als Fonagy gebruiken dit soort situaties als een lakmoesproef voor veilige gehechtheid.

Ook voor grote mensen is de confrontatie met iets nieuws verontrustend en ontregelend: nieuwe muziek, andere cultuur, nieuwe taal. Het vereist een mentale inspanning om met het vreemde en vreemden vertrouwd te raken. Als dat niet meer lukt, als de angst blijft overheersen, steken oproepen zoals die van Morse de kop op, dan worden moslims terroristen, kunstenaars worden klaplopers, zigeuners worden dieven, en alle homo's pervers. U kunt de lijst verder aanvullen. De bedreiging wordt gevoeld als een aanval op de eigen identiteit. Het eigene wordt ontvreemd, het eigen huis 'unheimlich'.

De film "A single man" speelt zich af tegen de achtergrond van de zestiger jaren in de vorige eeuw: de Cuba crisis in volle gang en waarin nu eens niet de katholieken of moslims, maar de

communisten als de vijand bij uitstek van rechtstaat strak in het vizier worden gehouden. Het is een fascinerende les, die uit de geschiedenis te leren valt, dat een moderne en open samenleving zoals Amerika kan vervallen tot een intolerante en onverdraagzame samenleving, waarin het vermeende externe gevaar een verregaande binnenlandse onvrijheid legitimeert. De legitimatie van onvrijheid voor een hoger doel is een belangrijk kenmerk van een autoritaire samenleving. In het tijdperk McCarthy werd er een jacht gemaakt op communisten, die zich overal konden bevinden (vooral vermomd en aanwezig bij intellectuelen, kunstenaars en schrijvers). In die strijd heiligt het doel heel veel middelen, maar leidde ook tot grote argwaan en achterdocht in de eigen samenleving. Je kon niemand meer vertrouwen. Iedereen kon een 'rode broeder' zijn blijkt uit de talloze dossiers. In die argwanende en angstige samenleving wordt ook homoseksualiteit gezien als een bedreiging van de bestaande orde, goed in de gaten gehouden, maar wel buitengesloten.

De psychoanalyse heeft in de laatste 30 jaar, op enkele uitzonderingen na, niet veel boodschap gehad aan het bestuderen van deze maatschappelijk processen. Het focus is vooral op de individuele geschiedenis en psychopathologie. Dat is naast heel interessant ook wel jammer. Dat was in overigens in precies diezelfde McCarthy periode wel anders. De Frankfurter Schule - met bekende wetenschappers als Theodor Adorno, Erich Fromm, Herbert Marcuse - voerde in het maatschappelijke debat een boventoon. Zij onderzochten al ver voor de tweede wereldoorlog de kenmerken van een autoritaire samenleving, die uiteindelijk zouden leiden tot het fascisme en de holocaust.

Wat deze filosofen benadrukten is, dat – net als de opkomst van het fascisme - de communistenjacht uit het tijdperk McCarthy, niet het gevolg is van een paranoïde generaal met te veel macht, maar dat het de mentaliteit van een gehele samenleving is die deze hetze legitimeert en mogelijk maakt.

Na de Tweede wereldoorlog is het vooral Wilfred Bion geweest die vanuit de psychoanalyse de aanzet heeft gegeven voor de studie van gedrag van en tussen groepen in de samenleving. Vanuit die invalshoek zijn enkele manieren beschreven waarop een angstige samenleving zich verdedigt tegen een vermeend gevaar: hoe mensen hun eigen angst de baas proberen te blijven.

Blind vertrouwen in een sterke man die het gevaar zal bezweren is wellicht de meest bekende maatschappelijke valkuil.

Heel evident en nog steeds dagelijks zichtbaar is het mechanisme, waarin de interne onzekerheid en angst wordt gericht op een gemeenschappelijke vijand buiten. Homo's, zigeuners, joden, moslims, communisten, en tegenwoordig ook managers en bankdirecteuren kunnen dan het doelwit worden. Zij worden verantwoordelijk gehouden voor het gevoel van onveiligheid en onbehagen. De angst voor het vreemde transformeert in een haat voor vreemden. Zij moeten eruit, weg, dood. Het zoeken en aanwijzen van een zondebok wordt vaak gezien als intolerant, onverdraagzaam en in een open samenleving ook niet geaccepteerd.

Een tweede manier om met die angst en onzekerheid om te gaan is om in de eigen samenleving is om die ongewenste vooroordelen en angsten onder te brengen bij een groep, die zich daarvoor inhoudelijk leent. De intolerante en vaak paranoïde angsten worden dan vooral aan de leden van die groep toegedicht en via maatschappelijke discussie gecontroleerd. Actiegroepen, radicale politieke partijen, belichmen en dragen uit wat in een samenleving door veel mensen wel wordt gevoeld, maar niet mag worden geuit. De maatschappelijke verontwaardiging over bijvoorbeeld kopvoddentax heeft dus vaak een randje hypocrisie. Zou de ophef over bonussen ook iets kunnen zeggen over eigen (nog) niet gevoelde hebzucht?

Ik zou nog een derde manier om met angst voor het vreemde in een samenleving om te gaan willen benoemen. Die is in de film ook zo zichtbaar. De idealisering van het gewone en normale.

Alles wat niet normaal is blijkt een bedreiging voor de status quo, die kost wat kost moet worden gehandhaafd. Homoseksualiteit wordt een bedreiging voor het doorsnee gezin. Buitenlanders zijn een bedreiging voor de eigen cultuur. Intellectuelen vormen een bedreiging voor het gezonde verstand. Kunst wordt een bedreiging voor amusement. Een bonte en gelaagde realiteit kan niet worden toegelaten. In een autoritaire samenleving bestaan slechts eenvoudige waarheden. Je kan ook zeggen: in een autoritaire samenleving mag niet worden gedacht.

Het verhaal van de film

Een dag uit het leven van de hoofdpersoon. Zijn vriend is bij een ongeluk om het leven gekomen. De film laat het proces van intense rouw zien, die wordt bemoeilijkt door de ontkenning en loochening: een vriendin in een dronken bui oordeelt dat homo's eigenlijk geen echte relatie kunnen hebben, door de familie van zijn verongelukte vriend wordt hij buitengesloten van de begrafenis. De film laat zien dat een rouwproces heel moeilijk wordt gemaakt als de realiteit van het verlies wordt geloofchend of ontkent.

“Fear is our real enemy” horen we hoofdpersoon van de film in zijn college zeggen. Als psychoanalytici weten we dat natuurlijk uit onze dagelijkse praktijk, maar de film opent een breder perspectief dat boven het individuele uitstijgt. Wat gebeurt er in een samenleving als die door angst wordt gegijzeld?

